

אומנות הדיאלוג בעידן של תקשורת

לסביבה האנושית איתה אנו עומדים בדיאלוג יש השפעה יסודית על התפתחותנו. מה קורה כשהסביבה הזו היא המרחב האינסופי של הרשת? איל קליין

האדם הוא יצור מתייחס.

אנו נולדים לתוך הקשר – לאמא ולמשפחה מסוימים – וכיצורים קטנים וחסרי אונים, אנו ממקדים את מרב מאמצינו ביצירת זיקה ותקשורת עם הזולת האנושי שעוטף אותנו. כשאנו גדלים, העולם הפנימי שלנו מתרחב, ומתחיל להכיל דימויים ומושגים של כלל ההתנסויות שלנו – שכדור נופל כשעוזבים אותו, לדוגמה, או שתחושת קרירות פלסטיקית בחניכיים מלמדת שהדבר הזה לא אכיל – ובכלל אלה, אנחנו מפתחים מושג של עצמי. מנקודת מבט קוגניטיבית ניתן לתאר את מושג העצמי כ'מעגל מוזר', בו אני נמצא גם בתפקיד הנושא החושב וגם בתפקיד מושא החשיבה: העצמי הוא הניסיון שלי להבין לא את ההתנסות הבלתי אמצעית שלי עם העולם, אלא את האופן הספציפי – המיוחד – שבו אני פועל ומגיב לעולם; הניסיון להסתכל על עצמי מבחוץ ולהבין משהו על האדם הזה, בדומה לאופן בו אני מפרש וממשיג את כל הדברים שמחוץ לי.¹

לפי תיאור זה, המודעות שלנו פותחת בחיצוני לנו ורק לאחר מכן נכנסת פנימה. אנו קודם כל מתייחסים, ורק לאחר מכן מפנים את מכשירי היחס שלנו כלפי עצמנו ומייצרים הבנה עצמית ותחושת רציפות וזהות, המכונים גם 'אני'. לקדימות של ה'חיצוני' או ה'אחר' על פני ה'פנימי' או ה'אני' יש השלכות רבות מאד; כאן אני מבקש להתמקד בזווית מסוימת, והיא הנוכחות האיתנה של הסביבה האנושית בתוך עומק המודעות העצמית שלנו, כנקודת ייחוס. כדי לדעת את עצמנו – כדי להבין מי אנחנו ולחוש משהו כלפי מה שאנחנו – אנו משתמשים בהתייחסות ויחסות, בהשוואה אל הסביבה שלנו. האדם מצוי תמיד בתהליך של **התמקמות**, ובונה לו את תמונת עצמו דרך המיקום היחסי שלו – של אופיו, מעשיו ועמדותיו – בהשוואה לסובייקטים הממלאים את הסביבה הממשית שלו, וממילא את תודעתו. סובייקטים אלו מהווים את מרחב ההתמקמות, את ה'מפה' בה הוא נועץ את זהותו.

לאור המרכזיות הקיומית של תודעת ההתייחסות או ההתמקמות אל מול סביבתי האנושית, לתמורות באופי של סביבה זו ושל האינטראקציות שאני מקיים איתה יכולות להיות השלכות פסיכולוגיות וחברתיות מרחיקות לכת. בעשורים האחרונים, תמורות כאלו מתרחשות אחת לכמה שנים ספורות, וכרוכות בטכנולוגיות תקשורת חדישות

הפחותות את האופק הסביבתי שלנו לצורות זיקה חדשות ולמרחבים אדירים. כיצד משפיעות טכנולוגיות כאלו על עיצובו של העצמי והתמקמותו ביחס לסביבתו? במאמר זה אעניין בציר התייחסות של האדם לסביבתו האנושית מנקודת מבט הרואה בו תהליך של שיחה. לאחר מכן, אבחן את הקשיים שניצבים בפני ציר התייחסות זה לאור עליית המדיות החדשות, ולבסוף, אציע את השפה הדתית כציר התייחסות משלים המסוגל לרפא קשיים אלו.

התייחסות כדיאלוג

ניתן לנסח את תהליך ההתמקמות העצמית עליו דיברנו למעלה כניהול **דיאלוג** מתמיד עם הלא-אני. דיאלוג זה, התוחם ומגדיר את האני, מאפשר לנו הבנה עצמית ופותח את הדלת לכל הרגשות המורכבים ביחס לעצמי – הערכה עצמית, דימוי עצמי, חוללות עצמית וכו'. כל שיפוט שהכרתנו מסוגלת לבצע נזקק ליחסיות, לרפרנס אליו משווים; בלי אלו קשה לתפוס שום מושג, ובוודאי לא להביע כלפיו רגש חיובי או שלילי. כך גם לגבי האני – כדי לחוש שאני טוב במשהו, או שיש לי בעיה מסוימת, אני צריך להשוות את מצבי למצב היפותטי אחר, מעין 'ברירת מחדל', אותו אני מדמין בדרך כלל מתוך ההיכרות שלי עם מי שבסביבתי. כדי להבין במה אני מאמין, אני צריך להבין במה ההורים או החברים שלי מאמינים, ולתהות ביחס לאמון שאני נותן בשיקוליהם ובמסקנותיהם. הערכים בהם אני מחזיק נלקחים מתוך ונבחנים לעומת אלו שנמצאים בסביבתי האנושית. ככלל, החשיבה הדיסקורסיבית מתקיימת על רקע הקשר פסיכוסוציאלי.

אני משתמש במונח 'דיאלוג', ומן הסתם יש שיקראו אותו כסוג של אלגוריה למציאות של זיקה באופן כללי. אך למעשה, המטאפורה של הדיאלוג קרובה להיות תיאור ממשי של ההתרחשות הנפשית המתוארת, בה האדם מבין את עצמו דרך התמקמות יחסית אל מול האנשים שהוא מכיר, ולמצער אלו החשובים לו לעניין זה. כפי שמלמדת הפסיכולוגיה הקוגניטיבית, הרגשות המורכבים שלנו – אבני הבניין של תודעת העצמי – מורכבים לא מעט ממחשבות, אמונות והמשגות; וכיוון שאלו מתווכות לנו על ידי השפה, הרי שהשפה היא גם המדיום של תהליך ההתמקמות העצמית. ולא בכדי: שפה היא תקשורתית במהותה – מעין פרוזדור המפולש לתוכן המודעות הפנימית שלנו מזה, ולצורך לתקשר ממנו החוצה מזה. ממילא, המחשבות המודעות שלנו הן לעולם מעין דיאלוג מרומז עם זולת מדומיין.

שפתו של אדם אינה מתפתחת בתוך יחסי אני-זה אל מול העולם הפיסיקלי הדומם וההתנסויות שהוא מביא לו; הוא לא רוכש אותה רק מתוך תהליך של הכללה והפשטה מושגיים, כמו איזה פיתוח של תיאוריה. ילד רוכש שפה אך ורק מתוך אינטראקציה בין אישית, מתוך הצורך להבין את מה שהזולת אומר לו, ומכוח הרצון לתקשר לזולת את צרכיו הפנימיים. בשל כך, השפה שלנו תמיד שומרת על האופי התקשורתי שלה, על האפשרות לתקשר ולמסור דרכה תוכן פנימי אל זולת אנושי על מנת לזכות בהבנתו. כשאני מנסח לעצמי מחשבה באמצעות מילים ומשפטים, גם אם זו מחשבה אישית ואינטימית שאין לי כוונה לחלוק עם איש, אני בעצם מכין אותה למשלוח, אני בונה,

מארגן ואורז אותה לפי כללי התמסורת הלשונית הנהוגים בין האנשים שאיתם אני משוחח. למעשה, רק כך אנחנו חשים הבנה.

במילים אחרות, אדם אינו חש רגשות מורכבים כלפי העצמי שלו מבלי לעבור דרך **הזרה של נקודת המבט**. גם אם נראה שהאחר הממשי אינו נוכח במחשבות שיש לי אודות עצמי, הרי שככל שהמחשבות שלי נחשפות אליי דרך הצינור השפתי, כך הן משקפות גם את המודל שיש לי אודות **קבוצת הייחוס שלי** – האנשים שחולקים איתי שפה משותפת (על מלוא רבדי המשמעות של המונח 'שפה משותפת'). המחשבות שלי מנוסחות כך שיתאימו למרחב התקשורת שלי, ושיהיו בעלות תוכן ניתן להבנה ואף לקבלה על ידי מי מברי השיח שלי, בהקשר השיחי שבו אני חי.

קל להמחיש זאת דרך הסמנטיקה של שמות תואר המבטאים מידה (degree) (adjectives). כשאני חושב ביני לבין עצמי 'אני גבוה', 'אני שתלטן', 'אני בעל שמיעה מוסיקלית טובה' – למרות שאין במשפטים אלו השוואה או יחסיות באופן מפורש, הרי שמילות התואר שבהן הן בלתי ניתנות להבנה ללא מערכת ייחוס, כמו לדוגמה איזו רמה של שמיעה מוסיקלית נחשבת טובה לעומת פחות טובה. אמירה כזו ממקמת אותי ברצף שמי שקובע את הקואורדינטות שלו הוא לא הטבע, אלא החברה וקבוצת הייחוס אליהן פניתי במובלע כשמחשבה זו התנסחה בפניי.

אבל החדירה של ההקשר השיחי אל תכני התודעה שלנו היא אף עמוקה יותר. המחשבות המודעות שלנו הן גם הדרך שלנו לשקול את הדרכים שלפנינו, לאמץ או לשנות עמדות, לעצב את חיינו; הן אבני הבניין של חירות רוחנו. כל אלו מתרחשים כשלנגד עינינו, גם אם באופן לא מודע, עומד הזולת האנושי (המופנם). אל מולו אני משוחח עם עצמי, ולפעמים גם מתעמת איתו ישירות; כל הליך רציונאלי, קושיה, הנמקה, הצדקה, מתוקפים אצלי מכוח השיח בו אני לוקח חלק. מה שמתקבל על דעתי הוא מה שלתחושותי אפשר להסביר אותו, ניתן להבין אותו, כלומר אפשר לתקשר אותו בין אנשים.

תהליך טבעי זה, בו קולו של האחר נוכח בי ועל גביו אני מפתח את מחשבותיי שלי, מהווה את הבסיס לכושר אנושי מופלא וחשוב ביותר, שאכנה כאן – בהתאם למטאפורה דלעיל – **הכושר הדיאלוגי**. הכושר הדיאלוגי פירושו היכולת להכיר ולהבין את מקומו של האחר, ובד בבד לזהות את עצמי כנבדל. בניסוח מרחיב יותר, מדובר בכושר יסודי ביותר עבור התהליך המתמשך של גיבוש זהות. האני מכונן באמצעות ה'חיכוך' שנוצר בינו לאחר: אני מזהה את עצמי באמצעות השוני שמבחין אותי ומייחד אותי מהתמונה שיש לי אודות הזולת. תהליך הספרציה-אינדיבידואציה הזה² יוצא לפועל בהקשר לשוני, כמתואר לעיל, באשר אני חושב על עצמי תוך שימוש במילים, מושגים ומערכת דיסקורסיבית אותם אני חולק עם קהילת השיח שלי. ההתמקמות שלי בתוך ה'מפה' החברתית על פני מגוון של נושאים וממדים מכוננת את זהותי על רקע ההבחנה והייחוד מן – כמו גם ההשתייכות והרציפות עם – הזולת המוכר לי מסביבתי, קהילת השיח שלי.

נראה אם כך שלזהותה של קהילת השיח או קבוצת הייחוס הזו יש משקל עצום בעיצוב עולמנו הפנימי, וספציפית, בהתפתחות הסיפור שאנו מספרים לנו על עצמנו. ואז בא

האינטרנט ופוצץ אותה.

התפוצצות קבוצת הייחוס

התפרצות המדיה והאינטרנט לחיינו, ברמות גדלות והולכות של חשיפה מתמשכת, שינתה אותם בממדים רבים מספור. אנחנו מרבים לחשוב על ההיבטים הטכניים של התמורה הזו – כמה קל להשיג מוצר כלשהו בזול מחו"ל, לדוגמה, או לתאם עם חבר מקום למפגש – אבל לרוב מתקשים לצלול למשמעויות העמוקות והעדינות של המהפכה התקשורתית הזו בנוגע למרקם הפנימי של חיי הנפש והתודעה. בעיניי, מהפכת האינטרנט מקבלת חלק חשוב מן המשמעות המלאה שלה כאשר מבינים שגם זולת אנשי שאנחנו פוגשים מבעד למסך ולטקסטים כתובים נעשה באופן מידי חלק מסביבתנו האנושית, כלומר נוכח במרחב הדיאלוגי בו אנו משוחחים עם עצמנו ומבינים את עצמנו. כך, קבוצת הייחוס שלי נמתחת והולכת, ותפקודה משתנה דרמטית: במקום להגביל את הפרספקטיבה שלי למעגל חברתי קטן-עד-בינוני, משהו בסדר גודל של שבט או כפר, שאני מסוגל לתפוס את התמונה הכללית שלו ולגזור תחושת הבנה עצמית ממיקום יחסי על גביו, קבוצת הייחוס של ה'אינטרנט' היא מסדר גודל אחר מכל מה שהורגלנו בו בתרבות האנושית – ענקית ומגוונת באופן בלתי ניתן להכלה.

כאשר כמעט כל האנשים שאני בקשר איתם חולקים מאפייני חיים רבים, כולל אמונות, ערכים ונורמות, קל לי להגדיר את עצמי במונחים של הקהילה שאני חולק איתם, לנמק את בחירותי על רקע ההנחות המשותפות ולהתבדל בזוויות מסוימות של החיים, באופן שעוזר לי להרגיש שיש לי צבע וקול ייחודיים שאני מביא לעולם. זהו מרקם החיים בו גרו בני האדם, רובם ככולם, ממש עד לא מזמן במונחים היסטוריים. מאז פרוץ העידן המודרני, שורה של תהליכים והמצאות – ביניהן הדפוס, העיור, התחבורה ואמצעי התקשורת – הרחיבו ורופפו את הרשתות החברתיות שלנו. אם יש לי אפשרות נוחה להיות בקשר עם חבר שגר במדינה אחרת – בין אם זה בזכות הנסיעה המהירה, הדואר היעיל או אמצעי התקשורת הדיגיטליים – אני בעצם חי בעולם שהמרחקים בו קצרים יותר, מבחינה מנטלית, גם אם המרחק הפיזי נותר; וממילא, יותר ויותר סוגים של אנשים, קבוצות ו'קהילות שיח' נכנסים לתוך טווח ההכרה והמודעות שלי. היכולת שלי לנמק את מקומי ברשת הענקית והסבוכה שמצטברת לה פוחתת, ואני מתקשה לנהל דיאלוג עם 'הסביבה' שלי; סביבה זו מאיימת למחוך את זהותי תחת הריבוי המאסיבי של זהויות אנושיות הכלולות בה, למחוק את ייחודיותי.

בתיאור למעלה, אני מודה, יש מן ההגזמה. בהחלט ניתן לטעון כנגדו טענה פשוטה, והיא שקבוצת הייחוס שנגזרת מ'האינטרנט' בכללותו אינה רלוונטית מבחינה קיומית לאף אחד, שהרי אף אדם אינו גולש בכל האינטרנט ולא פוגש את כל הקהילות והאנשים שניתן להגיע אליהם דרך המרחב האינטרנטי. האדם הממוצע אולי מגיע בעזרת הרשת צעד אחד או שניים רחוק יותר ממה שהיה יכול להגיע בעולם החוץ-דיגיטלי, ולעיתים גם

יגיע מעבר לכך, אבל רוב תושבי ישראל, לדוגמה, לא גולשים באתרים סיניים, נורווגיים או ברזילאיים, ולא משוחחים עם אנשים אקראיים מאפריקה על בסיס יומיומי. למעלה מכך, אם בשנים הראשונות של האינטרנט נוצרו מעין צמתי-על או Hubs כמו פורומים או אתרי חדשות שרבות אנשים התקבצו בהם והותכו לפתע לקהילת שיח אחת (במובן המילולי), הרי שמעידן הרשתות החברתיות והלאה, הכיוון הוא דווקא נסיגה חרוצה אל תוך קבוצת המוכרים והדומים לך. כיום הרשתות הללו מצמצמות לכאורה את מעגל ההתייחסות שלנו בחזרה לממדיו הלוקליים והמסורתיים, ואולי אף לממדים מצומצמים יותר.

עם זאת, הסתכלות התנהגותית בלבד על המרחקים התקשורתיים שאנשים עוברים ביומיום בהתנהגויות הרשת שלהם, והמסקנה שרובן נותרות בתחום הלוקלי, מפספסים היבט משמעותי מאד בחוויית האינטרנט ובאופן שבו היא מעצבת את תודעתנו. שכן כשעוסקים באמצעי תקשורת למדנו כי 'המדיום הוא המסר', דהיינו, שהתווך התקשורתי – הצורה והמאפיינים של הכלי שדרכו מעבירים או מקבלים את ההודעה – נוכח בחוויה הקיומית במידה לא פחותה מן התוכן ומן הנמען של התמסורת. בהקשר שלנו, העובדה החשובה היא שמבחינה חווייתית של (היעדר) זמן המתנה, המרחק התמסורתי ממני אל בלוג של כומר בכנסייה דומיניקנית בדרום אפריקה הוא אותו מרחק כמו ממני אל הבלוג של הפובליציסט הלוקלי אותו אני מעריך. עובדה זו מפנימה בנו את ההכרה שגם תקשורת עם מעגלים לוקליים דרך האינטרנט היא **מעשה בחירי** של צמצום, בחירה שלוקחת לה בן שיח מסוים ומתעלמת מבני שיח אחרים. אני עדיין מסוגל להסתכל רק על בני המעגל הקרוב שלי, אבל איני יכול שלא לראות מבעד לפוקוס את כל אינספור המעגלים מהם אני מעלים עיניים. וכמעשה בחירי, המבט השניוני שלנו נותן עליו דין וחשבון; המודעות הדקה אליו מחוררת את הקשיחות של הגבולות המסוימים שהוא משים, ומותירה חלק מן הממשות של האפשרויות בהן לא בחרתי. במילים אחרות, יש חלקים בתודעה שלי שממשיכים לקיים דיאלוג עם כל האתרים בהם אני לא גולש – תודעה מודעת יותר ביחס לאתרים שאני מכיר ולא גולש במודע, ותודעה מודעת פחות ביחס לאתרים שאני עוד לא מכיר (אבל מכיר באפשרות להכיר – שכן שערי גוגל לא ננעלו).

במובן הזה אני חושב שהמדיום האינטרנטי והנוכחות המועצמת שלו בחוויית התקשורת היומיומית שלנו מעצבים בנו מציאות הכרתית חדשה; קרובת משפחה, אם תרצו, של המציאות ההכרתית שהולידה את החשיבה הרליטיבית הפוסטמודרנית במישור הפילוסופי. במציאות זו אני נאלץ למקם את עצמי מול מעגלים הולכים ומתרחבים של בני אדם, קבוצות ופרטים, והשיחה שלי עם הזולת-עצמי – זו שדרושה לי כדי להבין את עצמי – נעשית צפופה עד חנק.

חיים אפופי תקשורת

בנוסף על מתיחת קבוצת הייחוס, והכניסה של ריבוי אנושי מהמם (overwhelming) אל שמיכת התודעה הקצרה המבקשת לתת דעתה על כל הקולות הללו ולנהל עימם דיאלוג

- ומתקשה בכך בשל מגבלותיה האינהרנטיות - טכנולוגיות התקשורת החדשות גם מעצימות באופן חסר תקדים את זמינות השיח, ואת נוכחותם של בני השיח. אף אם אנחנו עוסקים רק בתקשורת אל מול המעגלים הלוקליים שלנו - הקהילה הלאומית, הסקטוריאלי והמקומית - הרי שהשיחה עצמה נעשית נוכחת ובולטת הרבה יותר בחיינו. כמות האינטראקציות עם זולת אנשי ההתודעה שלנו מקיימת ביום אחד גדולה לאין שיעור ממה שהורינו היו מורגלים בו. העולם מקיף אותנו בהפצצה של מסרים מילוליים, מומחזים, כתובים או נשמעים, מהרדיו והטלוויזיה, דרך התראות (notifications) של יישומונים, ועד לטקסט שאנו קוראים בעל כורחנו מאריזת דגני הבוקר שיושבת מולנו בארוחה. אך למעלה מכך, לרובנו יש מספר רב של קבוצות תקשורת או פלטפורמות תקשורת - וואטסאפ, פייסבוק, אימייל - שהשיחה הפעילה בהן לא דוממת כמעט לעולם ונגישה לנו תמיד בהרמת אגודל.

רובנו לא בהכרח לוקחים חלק 'פעיל' בכל כך הרבה פעילויות תקשורת מסביב לשעון, אבל גם קריאה 'פסיבית' כביכול לוקחת את התודעה שלנו למחוזות של שיחה ומשפעת את הכושר הדיאלוגי שלנו. שכן גם אם לא נענה, אנחנו נדמיין מה היינו עונים, או מה אנחנו עונים לעצמנו; וגם אם הנושא לא תופס את העניין שלנו, הוא תופס את הקשב שלנו באותו הזמן ומאכלס הגיגים ותכנים חדשים בתוך ההכרה שלנו. המילים מרחפות סביבנו כל היום. תמיד היינו יצורים חברתיים ותקשורתיים, והאדם המודרני בהקשרים מסוימים עשוי אף להימצא לבדו יותר זמן מאשר בעידנים קודמים. אך הנוכחות המתמדת של שיח ושיח עם מעגל חברתי רחב, כמו מסיבת קוקטייל שאינה נגמרת, היא תופעה חדשה. נראה כי יכולות להיות לה השלכות קשות על היכולת המנטלית שלנו לקיים שיח אמיתי עם הזולת, ואולי אף לשמוע את עצמנו.³

סיכום ביניים

אסכם את מהלך הטיעון עד כאן.

אדם רוקם את הזהות וההבנה העצמית שלו באמצעות 'שיחה' פנימית עם מעגלים אנושיים בסביבתו. היכולת לתפוס את ריבוי הפוזיציות האנושיות, ובד בבד לקיים זהות עצמאית שנבדלת מפוזיציות אלו דרך שיח ושיח פנים-תודעתיים - יכולת לה קראנו *כושר דיאלוגי* - עלולה להתערער בעידן האינטרנט, מתוך הצפה ותשישות. זאת בשל שני מאפיינים ייחודיים של החיים בעידן זה - האחד, הרחבה ו'התפוצצות' של קבוצת הייחוס של תודעתנו, כלומר ההיחשפות והנגישות אל מסה אנושית מגוונת עד כאוטית, והפיכתה ל'סביבה' אנושית קרובה שהדיאלוג הפנימי שלי מתקיים או אמור להתקיים אל מולה; והשני, הנוכחות הדרמטית של תקשורת, של שיחה בין-אישית וחברתית במובן החיצוני-ריאלי שלה, במרקם החיים הטכנולוגי.

האם ניתן לראות ביטוי של תשישות הכושר הדיאלוגי בחברה שלנו?

בפסקאות הבאות אטען שהתשובה לכך חיובית. אבקש להראות כי תשישות זו מאפשרת לקשור בין עליית המדרגה של טכנולוגיות התקשורת לבין כמה תופעות חברתיות רחבות ובעייתיות. לאחר מכן אצביע על כיוון לפתרון: אפנה אל כיווני מחשבה דתיים וקיומיים ששמים את החוויה הדתית הדיאלוגית במרכזם, ואטען כי בעמידה הדתית הנכונה מול הא-ל יש מזור וחילוץ ממבול השיח האינטרנטי.

קיטוב השיח

למי שמסתובב ברשתות החברתיות – כמעט כולם, בחברה שבה אני חי – קשה שלא לקבל את התחושה כי השיח הציבורי מסלים ונעשה קוטבי יותר. משהו במנגינה של המסרים השכיחים שחוצים את הרשת משדר איזה קרע חברתי בסיסי, איזה פיצול חד בין שתי קבוצות, תרבותיות או אידיאולוגיות, ומבסס נטייה לגזור את נקודת המוצא שלך בדיון ציבורי – אם לא את העמדות שלך ממש – מתוך ההשתייכות הבינארית שלך. נדמה כאילו איזה קו פרשת מים פתאום הבקיע וחילק את החברה לשתיים, וחלוקה זו מסבירה כביכול את כל חילוקי הדעות ואת כל הקונפליקטים הערכיים שמתקיימים בה. הניגש לשיח הציבורי מגלה שבמקום קואליציות גמישות ומתחלפות, טיעונים ענייניים ומתונים ועמדות אידיאולוגיות מורכבות, ארגז הכלים שלו מכיל רק שני שלטים עם כיתוב 'בעד' ו'נגד'.

מספר מחקרים מצביעים על קשר בין קיטוב חברתי ואידיאולוגי לבין האלגוריתמים שמעצבים את הרשתות החברתיות. אתרים כמו פייסבוק או טוויטר, לדוגמה, מעדיפים להציג בפני המשתמש שלהם פוסטים שניתן להעריך לפי המעגל החברתי שלו שימצאו חן בעיניו, ושהוא ייטה להסכים איתם. כאשר תוכן מסוים דווקא מצליח לחצות את הגבול בין המחנות, הרבה פעמים זה מכיוון שמשהו מהמעגל 'שלי' בוחר לשתף פוסט 'שלהם' כדי להמחיש את האבסורד, הזעזוע והניכור שתוכן כזה אמור לעורר 'אצלנו'.⁴

עם זאת, נראה לי כי התפתחות הרשתות החברתיות והתגברות הטיית האישור שבעטיין הן עצמן פועל יוצא של תגובה פסיכולוגית רחבה יותר למהפכת התקשורת והאינטרנט. המעגל שאל מולו אני נותן דין וחשבון לעצמי כבר אינו חסום על ידי הסביבה הממשית שלי; קבוצת הייחוס שלי אינה זו הטבעית, שתחומה ומוגדרת על ידי נסיבות חיי הלוקליים, אלא קבוצה אינסופית, נמתחת והולכת של אנשים, קבוצות וזהויות. יש בהתרחבות הזו גם צדדים חיוביים – אנחנו חשופים ליופי של הגיוון האנושי, לרוחב דעת של עושר רוחני מכל אוצרות תבל. אך לצד זאת, היכולת שלנו לעמוד מול העושר הכאוטי הזה ולנהל שיחה – להבין את עצמנו כעומדים ממול וביחס אליו – עדיין מוגבלת למדי. ולכן, כיוון שהאתגר הזה הוא כל כך קשה ומעל למידותינו, אנחנו מכווצים את שרירי הדיאלוג שלנו, ובצורה כזו או אחרת 'מורידים מסך'.

הדרך הנגישה ביותר עבור תודעתנו להתגבר על מגוון היא לסווג אותו – 'הלנו אתה אם לצרינו'. כדי שלא להצטרך לנהל שיחה אמיתית עם כל כך הרבה סוגי זולת השונים ממני בכיוונים מגוונים, וכדי שלא להיתקע בְּתַהִייה, בְּסִפֶּק ובְּמִבּוּכָה שדיאלוג אמיתי מזמן, אני

עושה רדוקציה של השדה החברתי הרב-ממדי למישור חד-ממדי. במישור מופחת זה, לא זו בלבד שה'אחר' המצוי בקבוצת החוץ שלי (outgroup) נעשה פלקטי ולא ראוי לשיחה – מה שהיה שכיח גם בנסיבות השבטיות הטבעיות לנו – אלא שגם את חברי קבוצת הפנים שלי (ingroup) אני תופס בצורה פחות עמוקה. אני מייחס את עיקר הכובד של נוכחות חברי קבוצת הפנים שלי לעצם היותם שייכים לקבוצה, לכך שהם אמורים להסכים איתי. אני אמנם מדבר בתוך 'בועת פילטר' שבה כולם חושבים די כמוני, אבל בשונה מגבולות הסביבה הטבעית, קירות הבועה אטומים רק למחצה; השיחה בתוכה מתנהלת במידה רבה כנגד ואל מול מה שקורה מחוץ לה. היות במגננה או במתקפה – מצבי שיח כה נפוצים כיום – מוציא מכלל אפשרות את הדיאלוג, הדורש את הכוח לצאת לקראת נקודת המבט של האחר, לנכס אותה אל תוך הקול הפנימי שלך, ורק אז להיבדל ממנה מתוך דין ודברים כדי להתכונן מחדש כבעל נקודת מבט עצמאית.

שובו של הטאבו

בזיקה קרובה לתהליכי הבינאריזציה והקיטוב, תשישות הכושר הדיאלוגי באה לידי הגשמה סמלית כמעט במאפיין נוסף של השיח בימינו, והוא המאבק הכוחני על גבולות השיח. נראה שבהשוואה לעבר, הרבה יותר אנרגיה מושקעת כיום בהגדרה, הכרזה ותקנוניזציה של 'מה שאסור לומר'. מכיוון אחד יש עלייה של נורמות 'התקינות הפוליטית', והרחבה מתמדת של מה שנכנס תחת טאבו המושגים והעמדות המוכרז כשטח צבאי סגור על ידי רבים מהמחזיקים במפתחות לשיח הציבורי הממוסד. מכיוון אחר, נראה שהתעצמות הקבוצתיות והקיטוב שתוארה בפסקה הקודמת גוררת אחריה 'בון-טון' חזק יותר בתוך כל קבוצה או קהילת שיח, גם מימין וגם משמאל, כאשר בשום הקשר כמעט 'אסור' לומר דברים שיישמעו דומים מדי לעמדות יריביה של הקהילה. מכאן ומכאן, נראה ששכיח יותר לחוש שמוטל עליך צו שתיקה.

דומני שקל להבין ברמה הסוציולוגית את המתאם של מגמות אלו דווקא עם ריבוי הדעות הפלורליסטי, או, יש שיגידו, עם המצב הפוסט-מודרני של התפרקות המונופולים המוסדיים על האמת. דווקא כיוון ש'אין אמת אחת', כלומר שנחלש האמון בקיומם של יסודות חד-משמעיים ואובייקטיביים לבירורה של אמת רציונלית כזו או אחרת – כאלה היכולים לשמש כמצע פרודוקטיבי לליבון האמת מתוך העימות והמחלוקת – אנשים וקהילות נאלצים לחפש מנגנונים או כללי אצבע אחרים שיפחיתו את עומס הדעות שיש לקחת בחשבון כדי לגבש עמדה.

מבלי להוציא כלל מהסברים בסגנון זה, אני חושב שיעיל להמשיג ולהסביר את המתאם הזה גם ברמת תיאור פסיכולוגית, בהסתכלות על דינמיקה תוך-אישית. הכושר שלנו לעמוד חזיתית בעימות עם דעה שקשה לנו להולמה, להתווכח פנים בפנים, הוא משאב מנטלי שניתן לאמן אותו כמו שריר, אך ניתן גם לייגע אותו ולכלות את כוחו. ההכרה הבסיסית בכך שיש מגוון מוחץ של דעות, כאשר היא נעשית כל כך קיומית, נוקבת ויומיומית, דווקא מתישה את הפלורליזם במובנו הערכי. במובן זה, הבינאריזציה אינה תמיד מספיקה; אנו נזקקים למנגנון נוסף, פרימיטיבי יותר, לסילוק של קולות זרים

שקשה להולמן מתודעתנו – ולכן אנו פונים אל ההשתקה. אנחנו מעמידים מחיצות מלאכותיות על גבולות הגזרה של האמת, בין בפני עצמנו ובין בפני זולתנו, וכמו אומרים – רק כאן כדאי בכלל לחפש משהו, זה לוח המשחק, ומה שמחוץ לו לא שווה את המאמץ, הוא לא ראוי להישמע ובטח שלא לנהל שיחה עימו; אינך נדרש אלא לשתוק כלפיו. התקנוניזציה החברתית שבמישור השיחה הריאלית מתגלגלת להשתקה של השיחה הפנימית שאני אינסטינקטיבית עורך עם ייצוגי האחר בתודעה שלי, לחוסר הנכונות להכניס אל תוכי קול אחר, להגות בו, להתמודד עמו ורק אז לסנן החוצה את המוץ שבו.

פונדמנטליזם כהקפאת השיח

במעגל רחב יותר, אני מוצא שתשישות הכושר הדיאלוגי מצמיחה, אופן שנעשה שכיח יותר בחלקים נרחבים של החברות המודרניות, ובולט במיוחד בהקשר הדתי. עליית **הפונדמנטליזם** – מושג המתאר אמונה פשוטה אך קנאית ביסודות האמונה הדתית-מסורתית, ועמדה הדוגלת בהחלה מיידית של נגזרות פשטי כתבי הקודש והמקורות – מוסברת לרוב כריאקציה להתמוטטות הסמכות הדתית בחברה המודרנית מחד גיסא, ולכישלון הפרויקט הפילוסופי הרציונליסטי-חילוני מאידך גיסא. לאחר שהתאכזבה מההבטחות האופטימיות של אידיאולוגיית הנאורות – כנראה בהשפעת מאורעות המאה ה-20 – החברה המודרנית נותרה ללא משענות לביסוס יציב של תפיסת עולם, כאשר לא האמונה והמסורת הדתיים שננטשו מכבר ולא החקירה וההסכמה האנושיים-רציונליים מסוגלים לעמוד במשימה. בעוד שרוב החברה החילונית ויתרה על ההיבריס והיומרה ונותרה עם חילוניות מרוככת ואגנוסטית יותר, הרי שחלקים מן החברה הזו – יחד עם חלק מהחברה הדתית – חזרו אל הדת כנקודת משען, וביקשו לקבל ממנה מחדש את התוקף והוודאות שהיא העניקה למאמיניה טרום המודרנה.

על אף שהפונדמנטליזם דוגל ב'שיבה' אל המצב הדתי, אל העבר המקודש ואל מימוש המסורות העתיקות ככתבן בהווה, חשוב לשים לב שהוא לא משחזר את העבר הזה אלא מהווה עמדה חדשה שהיא תוצאה של משבר. העבר הדתי המקודש הינו עולם בו הדת היא ה'ברור מאליו', האפשרות היחידה שקיימת באופן. המצב המודרני הוא הפוך, ולכן גם מי שרוצה בכל לבו לשוב אל העבר הזה כבר נמצא בעולם אחר, בו האופציה הדתית ה'תמימה' נעדרת. המאמין הפונדמנטליסט מחזיק באמונותיו אל מול חברת רוב חילונית, לעומת ועל אף תפיסות עולם מנוגדות ששולטות ברוב מנגנוני החברה שבה הוא חי – המדינה, המשפט, הכלכלה, המדע, הטכנולוגיה, הפסיכולוגיה, וכו'. בעל כורחו הוא מחזיק בדת כהתנגדות לחילונות. בשל כך, יסביר הסוציולוג, כדי לסמן ולגבש את העמידה הזו מנגד, התנועה הפונדמנטליסטית מקשיחה את עמדותיה ביחס למה שהיה מקובל בפועל בעבר הדתי הממשי, מאמצת את הגישות הקנאיות ואת העמדות הקיצוניות יותר שבשדה הדתי, ומשטיחה את ממדי המורכבות המקוריים שאפיינו את הדת החיה.

אני מוצא היגיון בהסבר הריאקציוני הזה, אבל גם כאן, לטעמי, הסבר ברמת תיאור פסיכולוגית יקל עלינו לשרטט תמונה עשירה ובהירה יותר של הפונדמנטליזם. החוט

השוזר את התפיסה והחווייה הפונדמנטליסטיים הינו ההימנעות משיח. הפונדמנטליסט קופץ אל תוך האמונה הדתית, ומכריז כי האמונה אינה מבוססת על שיקול דעת דיסקורסיבי של ראיות והיקשים, שכן אלו אינם יכולים להביא לאותה ודאות אבסולוטית שהאמונה מוכתרת בה. בכך הוא משחרר עצמו מהצורך וגם מהאפשרות להתמודד עם ספקות באמונה, עם מחשבות כפירה ועם רעיונות חילוניים רבים שמנשבים בחלל העולם. זו תגובה של הפניית גב, נטרול של הדיאלוג עם כל מה שנמצא מחוץ למעגל האמונה. במתחם שבין המרחב התוך-אמוני לחוץ-אמוני שוררת שתיקה, אך אין זו שתיקה של הקשבה או על-שפתיות, אלא שתיקה קפואה, אנטי-שיח.⁵

מעבר להקשר המודרני הכללי, כמדומה שניתן למצוא התגברות פונדמנטליסטית בחברות המודרניות בעשור האחרון, ואני חושב שההקשר הנכון לתאר תהליך זה הוא מהפכת המדיה והכניסה לעידן תקשורת-דיגיטלי חדש. אם בעולם הטרנס-אינטרנטי יכול היה הפונדמנטליסט להשתקע בקהילה הלוקאלית שלו, להתמסר לעקרונות הדת ולהסיר מלבו את העימות התרבותי והאידיאולוגי השוכן בלב תמונת העולם האמונית שלו, הרי שבעולם המרושת והמחובר שבו הוא חי כיום אפשרות כזו דורשת מאמץ מכוון ומודע הרבה יותר. העימות עם האחר החוץ-דתי, השיחה אל מולו והמדיומים בהם שיחה זו מתבצעת מקיפים אותנו וחגים סביבנו תדיר. אלו – במידה שנותנים להם להיכנס – יוצרים עומס על 'שרירי ההצדקה העצמית' של האמונה הדתית, עד שזו מעדיפה לשרוד באמצעות הותרתם בחוץ. אנו חדורים על ידי קולו של האחר, וכדי להשתיק את הקול הזה שמעורר בנו תסיסה נדרשת פעולה תודעתית חזקה, אולי אף אלימה, של השתקה.

אך השתיקה אינה עוצרת בפתח הכנסייה, המסגד או בית המדרש. הפונדמנטליזם מתכנס בתוך חצר הדת, אבל כשהחצר הזו מבוצרת תחת חומות גבוהות, גם הדת עצמה מתכנסת צל. דת במגננה אינה יכולה להמשיך את האופי הדינאמי, המסתגל והחיוני שהיה לה כשחיה עצמאית לבדה בעולם הרעיונות. הלכך, הפונדמנטליזם משנה את האופי הדתי בצורה יסודית, כפי שבא לידי ביטוי ביחסו אל המקורות העתיקים המקודשים. כאמור, הפונדמנטליזם מאופיין בהיצמדות לקריאה פשטנית בדווקא בכתבי הקודש, קריאה המאופיינת בנטישה של העמדות והמתודולוגיות הפרשניות שהצמיחה המסורת החיה המאוחרת של אותה דת, ובניכוש המנגנונים שיצרו פער בין פשט המקורות לבין החלה מיידית שלהם למעשה במציאות חדשה. ביהדות, שיש בה תפיסה עקרונית של הפרדה בין 'תורה שבכתב' ו'תורה שבעל פה', ונתינת עדיפות מעשית לזו האחרונה, הבאה לידי ביטוי בדברי 'השופט אשר יהיה בימים ההם', פניית הפרסה מן הצורך בפרשנות מקבלת משנה חשיבות.

נראה שהקושי של פונדמנטליסטים עם עולם דתי מרובד והיסטורי, שבבסיסו הדואליות של מקור-פרשנות, קשור בקושי שלהם לנהל דיאלוג. שהרי מה הוא תהליך הפרשנות הדתי אם לא שיחה רחבה, מרובת משתתפים, שבקצה האחד שלה נמצאת ההתגלות הא-להית, בתווך המקורות המסורתיים של פירושים ופירושים לפירושים, ובקצה שכנגד – הלומד עצמו, בן הזמן הזה, המנסה לעשות אזנו כאפרכסת ולשמוע מה ה' דובר אליו במקום ובזמן בו הוא נמצא. המקורות אינם כופים עצמם על המציאות; הדרך להביאם לידי ממשות עוברת באדם הלומד, בתודעה שלו, בהתכה שהוא מקיים בתוכו בין הישן

והחדש, בין הא-להי לאנושי ובין השמימי לארצי. העברת התורה מדור לדור מתקיימת באמצעות השיחה הפנימית הזו של הדור עם הדור שקדם לו, של הלמדן עם הכותב ועם הפרשנויות שכבר נאמרו עליו. בשיחה הזו מתרחש משהו ממשי – נוצר גשר תקשורתי בין הצדדים. כיוון שהחזקה הפונדמנטליסטית בדת כרוכה בהקפאה של היכולת לקיים דיאלוג עם האחר החוץ-דתי, הרי שהכושר הדיאלוגי בכללותו מתנוון, והשתיקה הקפואה משתלטת גם על המרחב התוך-דתי.⁶ במילים אחרות, פונדמנטליזם הוא במידה רבה היאטמות השיח. אם אני לא מוכן לקיים משא ומתן עם הקולות הזרים שאני שומע אפילו בתוך העולם התודעתי הפנימי שלי, הרי שגם היכולת להתעמת באופן דיאלוגי עם ההתגלות נחסמת, ואני מנסה למחוק את עצמי תחת הדוקטרינה והצו הדתיים. למעלה מכך, כיוון שאני לא מוכן אפילו להכיר בכך שיש בי קולות מן החוץ, בסופו של דבר אני נעשה מנוכר לכל קול שמדהד בי. אם כך, השתיקה מתחילה ביחס כלפי העולם הסובב החוץ-דתי, מועתקת למישור הפרשני התוך-דתי, ומתגלגלת לבסוף לשתיקה תוך-עצמית, ניכור פנימי.

הדתיות כדיאלוג

אם כן, סקרתי מספר תופעות חברתיות בעייתיות, והצעתי כי הן קשורות לקשיים שמציבים עידן האינטרנט והמדיות החדשות בפני הכושר הדיאלוגי שלנו – קשיים הנובעים, כפי שתואר בפרקים הראשונים, הן מהתרחבות עד כדי 'התפוצצות' של קבוצת הייחוס, נמען הדיאלוג הפנימי שלנו, והן מהנוכחות הגדושה של תקשורת בחיינו היומיומיים. בפרקים הבאים, החותמים את המאמר, אצביע על האפשרות שחיים דתיים, בצורה היהודית הבריאה שלהן, מזמנים לאדם מזור ותיקון של קשיים אלו.

היהדות היא קורס אינטנסיבי של פיתוח כושר הדיאלוג.

מרכזם של חיים דתיים לאור היהדות הוא העמידה בפני ה', 'הַתְּהַלֵּךְ לִפְנֵי' (בראשית י"ז, א). עמידה זו, גוונים רבים לה. יש בה היבט של כפיפות, יראה וקבלת עול מלכות; יש בה היבט של תשוקה, כיסופים ודבקות; יש בה ממד של הכרת תודה, של התפעלות ושבח, של תהייה ומנוסה, של פלאיות ושל אימה. אך המשותף לכל אלה הוא עצם ה'עימות', העמידה אל מול א-להים כחוויה המהווה תשתית לקיום. בסיפור בראשית, האדם נברא ומיד נעשה בן שיחו של א-להים, המברך אותו, מנחה אותו ומצווה עליו. בכך, א-להים למעשה מדברר את האדם, שנברא עם יכולת תקשורתית ייחודית –

וּנְפַח בְּאַפּוֹהִי נִשְׁמָתָא דְחַיִּי וְהָיָה בְּאָדָם לְרוּחַ מְמַלְאָ (אונקלוס בראשית ב', ז).

וַיֵּצֵר ה' אֱלֹהִים מִן הָאָדָמָה כָּל חַיַּת הַשָּׂדֶה וְאֵת כָּל עוֹף הַשָּׁמַיִם וַיָּבֵא אֶל הָאָדָם לְרֹאוֹת
מֶה יִקְרָא לוֹ, וְכָל אֲשֶׁר יִקְרָא לוֹ הָאָדָם נֶפֶשׁ חַיָּה הוּא שְׁמוֹ (בראשית ב', יט).

מכוח הפניה הא-להית אליו, האדם מפנה מבטו מעלה וניצב לדין ודברים בפני מלכו של עולם. לא מדובר רק בכריעה בפני מלך המשפט המביא את מעשינו בדין, אלא במרחב מרובה התייחסויות – כאב רחמן, כדוד אוהב ואהוב, וכבורא חכם שיש להודות לו על כל הדרת הטבע. כל גוון של עמידה בפני הא-ל מיתרגם בסופו של דבר, מעבר לאופי החוויה הרגשית, לסוג מסוים של דיאלוג איתו; דיאלוג שנעשה חלק בלתי נפרד מפסקול החיים.

האדם הדתי לא עומד בפני הא-ל רק בשעת התפילה, או בזמן שהוא מקיים טקס פולחני. מבחינה אחת, עובד הא-להים חי מתוך תודעה המבקשת לעשות את הישר והראוי בעיני א-להיו, והוא משוחח הן עם מצפונו והן עם התורה, המסורת וההלכה על מנת לברר ולהבין מהו אותו מעשה נכון. מבחינה אחרת, הוא כוסף לחזות בחייו הממשיים את גילוייו של ה', לברך אותו על הטובה ולחסות בצלו בשעת רעה, להודות על שנפח באפיו חיים ואף להתקומם כנגדו על מציאות של חוסר צדק. בכך הוא נושא עמו את הדיאלוג בכל צעד ופינה בחייו. יש שיחפשו לדבוק בקב"ה בכל דרכיהם על ידי 'העלאת ניצוצות' ועבודה בגשמיות, ויש שיקיימו את 'בכל דרך דעהו' על ידי יישור מגמת פניהם לשם שמים בכל מעשה ומעשה. כך או אחרת, החיים הדתיים-יהודיים מלאים בדעת ה' כפעולה שיש בה יחס דיאלוגי, פעולה של שיחה פנימית מתמדת עם א-ל שהפנה אלי את פניו וביקש שאדבר איתו, ואודותיו, כל ימיי – 'וְאֶהְבֶּתְּ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ בְּכָל לִבְּךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ וּבְכָל מְאֹדְךָ. וְהָיוּ הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אֶנְכִי מְצַוְךָ הַיּוֹם עַל לִבְּךָ... וְדִבַּרְתָּ בָם בְּשִׁבְתְּךָ בְּבֵיתְךָ וּבְלַכְתְּךָ בְּדֶרֶךְ וּבְשֹׁכְבְּךָ וּבְקוּמְךָ' (דברים ו, ה-ז).

הדיאלוג הדתי הוא מיוחד בכך שהוא דיאלוג היררכי; האדם וא-להים אינם ניצבים כשווים על פני מישור אחד, אלא א-להים הוא הפונה, הראשון, העיקרי והעליון, והאדם הוא המתבקש, המצווה, הנברא והנענה. דיאלוג היררכי זה שא-להים מקיים עם בראיו דרך החיים הדתיים מטביע באדם יכולת דיאלוגית מפותחת, מעבר למה שחיים 'רגילים', נעדר נקודת ייחוס דתית, נותנים לאדם מכוח הדיאלוגים החברתיים-שווינוניים שהוא מקיים עם סביבתו האנושית. למעשה, האדם לא יכול לסגת מן השיחה הדתית, שכן א-להים מצווה אותו בעל כורחו, והאדם חייב לשמוע על מנת לציית; לצד זאת, א-להים גם מתגלה באופן הדורש הקשבה פעילה והשתתפות בהבנה ובעיצוב הצו. הציווי מקודד בדיבור הא-להי שבהתגלות המקורית, בפרשנויות שניתנו לה לאורך הדורות, ואף בסברה האוטונומית; כמעט בכל צעד מעשי בחיים בפועל, הפיענוח שלו ידרוש גם אופן שומעת ולב מבין להכריע בין ערכים\צווים שמתנגשים ובין עיקר לטפל. האדם לא יכול באמת לסגת לשתיקה קפואה; א-להים אמנם מדבר אליו, אבל הוא צריך לדלות מתוכו את התוכן המעשי של דיבור א-להי זה בסיטואציה נתונה. לכאורה זהו תהליך של פרשנות בלבד, אבל למעשה מעורבים בו בהכרח הערכים הפנימיים והתפישה הפנימית אודות מה שראוי ונכון וחשוב. יחד עם זאת, בשל ההיררכיה, ההבחנה נותרת חדה – אין אני זהה למה שצויתי, הרצון שלי אינו אחד עם הרצון הא-להי, ויכולים להתעורר אצלי מנעד מגוון של תגובות אל מול הציווי.

במילים אחרות, ה'עימות' עם הציווי הדתי בפרט, והמציאות הא-להית בכלל, מאלץ הכנסה של קול זר תוך כדי עימות פנימי ועמוק איתו, והגדרה עצמית אל מולו.⁷ כזכור, כך בדיוק הגדרנו את הפונקציונליות של הכושר הדיאלוגי בהקשר החברתי. על כן, חיים

דתיים – ככל שהעמידה לנוכח א-להים תופסת חלק מרכזי בהווייתם – מהווים אימון מתמשך של ה'שריר' הדיאלוגי; הם מחזקים את היכולת של האדם לקיים בתוך תודעתו שיג ושיח אינטנסיבי עם אחר, ועם זאת לעמוד בייחודו אל מולו. מכאן שהאדם המתורגל בדיאלוג הדתי מצויד טוב יותר לקראת האתגרים אותם הסביבה המודרנית האולטרה-מתקשרת מעמידה בפני הכושר הדיאלוגי שלו.

דיאלוג אופקי לעומת אנכי

אם נצמד צעד נוסף, נראה שהתשובה הדתית לקשיים העולים ביחסי אני-אחר בעולם אולטרה-מתקשר הולכת רובד אחד עמוק יותר מזה שתיארנו. שכן, העמידה לפני ה' אינה רק תרגול או 'אימון' של שריר דיאלוגי המשמש את האדם גם בבואו לשדה החברתי; אלא חשוב מכך, היא מציגה ממד חדש של התייחסות – **אנכית לעומת אופקית** – שעצם קיומו משנה את התמונה.

החווייה הדתית, לפחות בגרעין הפנימי שלה, היא חוויה א-חברתית; מעין מונאדה בה נמצאים רק הא-ל והאדם, וכל השאר תפאורה בדומה המתרחשת ביניהם. א-להים מבקש את האדם היחיד, מדבר איתו ומצווה עליו בפנייה ישירה. כפועל יוצא, האדם הדתי העומד לפני הא-ל מוצא נמען נוסף לשיחה הפנימית שהוא מקיים עם עצמו. הוא שופט למשל את מעשיו מנקודת מבט של רצון ה', מחפש את עקבות ההשגחה, או שואל את עצמו אם א-להים מאמין לכנות רגשותיו. בקצרה, הוא מנהל עם הא-ל דיאלוג רצוף, יומיומי ואינטימי, ומגדיר חלק מהותי מזהותו דרך הדיאלוג האנכי הזה, לו רק שני שותפי סוד.⁸ בכך, העמידה אל מול הא-ל מכווננת מרחב שפתי-דיאלוגי חדש בו העצמי יכול להידבר ולהתבהר לעצמו, בלי לעבור דרך הצינור החברתי.

בפתיחת הדברים הסברתי כי האדם בונה את עצמיותו וזהותו דרך יחס או 'דיאלוג', עובדה המעניקה חשיבות קריטית לקבוצת הייחוס האנושית אל מולה שיחה פנימית זו מעוצבת. אלא שכאשר תמונת העולם הטבעית נפרצת על ידי כוח א-להי עליון שפונה אלינו ומתגלה, הסביבה האנושית אינה עוד הסביבה היחידה אליה אנו מתייחסים. הציר האנכי של הקיום מקהה את התלות ואת הצורך בקבוצת ייחוס אנושית בכדי להבין את עצמי. הא-ל זר לי מחד גיסא (ולכן מספק הזרה של נקודת מבט), אך גם קרוב מאין כמותו, באשר הוא נתפס באופן אישי, בלתי-אמצעי ואינטימי, ללא התערבות הזולת. לפיכך הא-ל הינו נקודת ייחוס חדשה הנבדלת מהספירה החברתית. הוא מעניק לי מילים ושפה כדי להבין ולהבנות את חיי – 'אני עובד ה', 'אני עושה הטוב בעיניו', 'חטאתי לה', וכו' – ומשחרר אותי מלהזדקק אך ורק למילים ולהבחנות בהם בני אדם סביבי משתמשים כדי להגדיר, להבין ולהעריך אנשים וחוויות, קבוצות וערכים. העולם הפנימי שלי, באופן טבעי, מלא קודם כל באותן קטגוריות אנושיות-חברתיות, אבל יש בהן גם לקסיקון אחר – דתי, תיאולוגי, הלכתי – שמי שמעניק לי אותו ומאשר את תוקפו עבורי הוא א-להים; הוא בן שיחת-הנפש שלי בהקשרים אלו. לשיחה זו עם א-להים אנו קוראים בדרך כלל תפילה, אבל לא מדובר כאן דווקא בתפילה המפורשת, בה האדם מתייצב וקורא בשפתיו

אל ה' בכוונה, אלא גם ב'תפילה מרומזת', בהתייחסות אל הייצוגים המופנמים של א-להים שבי, בדיוק כמו השיחות הפנימיות שהתודעה שלנו מקיימת עם האחר החברתי.

לאור זאת, נחזור לבעיית התפוצצות קהילת השיח. הטענה שלי היא שבכך שהאדם הדתי מחזיק גם בציר התייחסות אנכי הוא זוכה בפרספקטיבה אחרת על עצמו, שאינה נזקקת לאותה קהילת שיח, וממילא אינה מושפעת מהתמתחותה אל מעבר לכושר ההכלה התודעתית. לכן, על אף שההתרחבות האופקית של קהילת השיח האנושית שלי מקשה עלי את ההבנה העצמית וכינון הזהות, היא אינה מקריסה תחתיה את כל העצמי; עדיין נותר בי מרחב שאינו יחסי-חברתית או תלוי-תרבות, אלא מוחלט ואינדיבידואלי.

נמחיש מעט את הדברים. פעמים רבות, האדם מבקש לחוש שחיו משמעותיים על ידי מחשבה על המעגלים האנושיים עליהם הוא משפיע. לדוגמא, מי שיש לו ילדים מתמלא בתחושת משמעות מההבנה כמה נוכחותו חיונית עבורם. כל אדם רוצה להרגיש שיש מי שאוהב אותו או זקוק לו, ומעבר לכך, הוא רוצה גם לחוש שחיו ופועלו מותירים חותם בחייהם של כמה שיותר אנשים. גם כאן, המחשבה על מעגלי ההשפעה ואף הניסיון התודעתי 'לכמת' במשהו את רוחב ההשפעה והותרת החותם שלי כרוכים לחלוטין בקבוצת ההתייחסות שלי, בסביבה האנושית הנגישה לתודעה שלי. נראה שהיחשפות הולכת וגוברת לרוחב העצום של המעגלים האנושיים שאין לי בהם חלק – ההבנה שעבור חיה של מיליארדי אנשים בעולם, לקיומי אין כל השפעה – מעיבה על תחושת המשמעות, אותה תחושה שהיה לי קל הרבה יותר לגזור כאשר רק סביבתי הממשית עמדה לנגד עיניי. אך כאן מגיעה הפרספקטיבה האנכית-דתית על חיי, ומציעה לבקשת המשמעות שלי אלטרנטיבה שאינה נשענת על שום מעגל אנושי שסביבי – אפיק משמעות של עבודת א-להים נשגבה. במקום לנסות להיאחז בתודעת העולם, הדת מאפשרת לאחוז בנצחי עצמו, דרך חיים של עמידה דיאלוגית מול הא-ל.⁹

בצורה קצת אחרת, אל מול הרוחב הבלתי נתפס של העולם האנושי לא רק משמעות החיים שלי נחלשת, אלא גם הערך העצמי שלי. כאשר רק בני השבט שלי עמדו לנגדי, הצלחתי לראות את היתרונות הבולטים שלי, את כישורי האישיים הייחודיים, את המקום המיוחד שלי ברקמה החברתית. אבל כשהאינטרנט מציף לנגד עיניי את כל בעלי הכשרונות מכל קצוות האוכלוסיה, חלישות דעת גדולה תוקפת. על רקע צבעים כל כך רוויים של הצלחה וכשרון, היכולות שלי מאפירות, ותחושת הערך שלי נסדקת. גם כאן, הפרספקטיבה הדתית צובעת מחדש את החשיבות והערך של האדם – 'חייב אדם לומר בשבילי נברא העולם'. עצם העובדה שא-להים פונה אל האדם ורואה בעבודתו עניין לענות בו מעניקה לו חשיבות תהומית ומוחלטת, שאינה נגזרת משום השוואה בין-אישית בציר האופקי.

באופן דומה, גם הבעיה השנייה עליה הצבענו למעלה, הנוכחות המוגברת והדרמטית של שיח חברתי-אנושי כתוצאה מהתקדמותן האקספוננציאלית של טכנולוגיות תקשורת, נעשית כבדה פחות לנוכח קיומו של דיאלוג בממד האנכי. הגישה הדתית, הנותנת אמון וממשות לקיום של פרספקטיבה א-להית על החיים שלי, ממתיקה את מצבו של האדם ההולך ומתחרש מרעש אינספור השיחות שהוא נאלץ לקחת בהן חלק. שכן כל השיח החברתי הזה, כל הרמה האופקית, הם רק רמה אחת שבה אני חי, ואיני חייב לתת לה את כל לבי. כיוון שכך, אני מקבל לידי שוב את החירות להכריע כמה אנרגיה אני משקיע בסוג השיח האופקי הזה. עדיין אהיה נתון בשיחה מתמשכת ובתהליך התמקמות מתמיד, אבל הם לא ירעידו את האדמה תחתיי, כיוון שאני לא מתמקם רק כניצב על האדמה כתף אל כתף עם הזולת, אלא גם כעומד יחידי אל מול פני השמים.

בשתי החזיתות הללו, התרופה היא שכנגד החדירות החברתית שמאפיינת את האדם הטבעי – עד כדי כך שגם את מחשבותיו, ערכיו ושאיפותיו הוא מנסח בתוך תבניות השיח שהחברה סביבו מספקת עבורו – ניצבת במלוא עוצמתה זיקה פלאית ועמוקה עם המוחלט. זיקה אנכית זו גורמת לכך שהזיקה הבין-אישית, כמו למשל שאלת ההתמקמות החברתית שבפתח דברינו, פחות חשובה לי בשביל להגדיר, להבין ולכוון את עצמי. אני לא מתייחס לעצמי כנקודה נעלמת על פני מישור, אלא כיחיד העומד כשלעצמו בזוגיות 'אנכית' עם יחידו של עולם. אם נחזור למטאפורה הבסיסית שנתנו לאורך המאמר לפעולת התודעה – הדיאלוג – ניתן לומר כי השיחה עם א-להים פותחת ערוץ תקשורת מקביל לזה שאני מקיים אינסטינקטיבית עם סביבתי האנושית, ומי שבא בסודו מסוגל לדבר עם עצמו ולהבין את עצמו גם כאשר נעשה קשה להקיף ולתפוס את האופק החברתי שנפרש בפניו.¹⁰

חתימה

לסיכומם של דברים, האני נולד מתוך זיקה של תקשורת עם סביבתו, לה קראנו דיאלוג. טכנולוגיות התקשורת משנות את סביבת ההתייחסות שלנו ויוצרות עומס על הכושר הדיאלוגי, מה שבא לידי ביטוי הן בקיטוב ובתקנון הגבולות של השיח החברתי, והן בחסימה נוקשה של הדיבור הפנימי המהדהד את קולו של האחר בהקשר הפונדמנטליסטי. העמידה בפני הא-ל יכולה לרפא את קשיי התשת הכושר הדיאלוגי, שכן בדיאלוג הפנימי עם א-להים יש משום אימון מתמיד של היכולת 'להיחדר' על ידי קולו של האחר, ועם זאת לעמוד כנגדו ולפתח קול פנימי המקיים שיג ושיח עמו. למעלה מכך, הזיקה הדתית-אנכית מהווה נמען התייחסותי-דיאלוגי אלטרנטיבי, מקור חלופי של זהות והבנה עצמית המחליש את התלות בשיחה ובהתמקמות מול הזולת האנושי. אשר על כן, היא מספקת מסגרת חיים שבתוכה התפוצצות קבוצת הייחוס והמעמסה התקשורתית אינם מפרקים את היכולת לנהל דיאלוג ולבנות את עצמי באמצעותו.

המסקנה כאן לגבי תרומת הציר האנכי של החיים היא חלק ממחשבה רחבה יותר, שתקפה לא רק בהקשר הדיאלוגי עליו דיברנו במאמר. באמצעות העיסוק בצורך או בהכרח לנהל שיחה פנימית אל מול זולת כדי לקיים מידה כלשהי של רפלקסיה, באנו

להאיר איך עולם שיש בו ממד שמימי שנוסף על הממד החברתי-ארצי השטוח פותח עבור האדם אפשרויות חדשות של חירות. כשם שפנייתו של הא-ל אל העולם מאפשרת פריצה של חוקי הטבע והפוליטיקה, כפי שהתגלה ביציאת בני ישראל ממצרים, כך גם פנייתו אל האדם חוננת אותו באופקים חדשים ומחלצת אותו מהקיום הטבעי המוגבל והאטום, ומהתלויות הכרוכות בו, 'כִּי עֲבָדִי הֵם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אֶתְּךָ מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם – וְלֹא עֲבָדִים לְעַבְדִּים'.¹¹

¹ ראו: דאגלס הופשטטר, **אני לולאה מוזרה**, הוצאת דביר, 2013.

² המונח 'ספרציה-אינדיבידואציה' לקוח מהתיאוריה הפסיכולוגית-התפתחותית של מרגרט מאהלר, שם הוא מתאר את התהליך בו התינוק עובר ממצב של סימביוזה ואי-נפרדות עם אמו (או עם הטבע בכללותו) אל מציאות של אישיות נבדלת ועצמאית. כאן אני משתמש בו בהשאלה מסוימת כדי להצביע על תהליך מתמשך-תמיד של זיהוי והבנה עצמית דרך היפרדות מן הזולת, לאו דווקא בהקשר ההתפתחותי.

³ בין השורות אני זורק כאן הרמז לתופעה המכונה בפסיכולוגיה קוגניטיבית 'אפקט מסיבת הקוקטייל', לפיה אדם בריא דווקא מסוגל להפנות את הקשב שלו לגירויים מסוימים החשובים לו ולסנן רעשי רקע גם בסביבה עמוסה ורועשת, כמו אנשים במסיבת קוקטייל צפופה המצליחים לנהל שיחה או אפילו לשמוע שאומרים את שמם הפרטי בצד השני של החדר. במחקר מאוחר יותר, נאריין ועמיתים מצאו שרעשי רקע מרובים ומורכבים מדי חוסמים, החל מרף מסוים, את היכולת הזו לקיים קשב (Narayan, Rajiv; Best, Virginia; Ozmeral, Erol; McClaine, Elizabeth; Dent, Micheal; Shinn-Cunningham, Barbara; Sen, Kamal (2007). 'Cortical interference effects in the cocktail party problem', *Nature Neuroscience* 10 (12): 1601–1607. (doi:10.1038/nn2009).

⁴ אכן, בתור קהילה לאומית המשתתפת ברשתות חברתיות באופן מאסיבי, ישראל נקלעה לאחרונה (בשנים 2019-2021) לשיתוק פוליטי חסר תקדים בשל חוסר היכולת לכונן הסכמה קואליציונית שתזכה לרוב, ונדמה שקל לראות איך הקיטוב בשיח הציבורי – לצד גורמים נוספים כמובן – עומד מאחורי הכשל הדמוקרטי הזה.

⁵ בתורה ס"ד **בליקוטי מוהר"ן** ר' נחמן מברסלב עוסק ביחס אל סוגים שונים של אפיקורסות, כאשר עם האפיקורסות ה"קשה" – שהוא מגדיר כשואלת על האמונה "קושיות הבאות מחלל הפנוי" שאין להן תשובה – יש להתמודד באמצעות מפגן של שתיקה: 'כִּי אֵלֹהֵי הַמְּבֹכֹת וְהַקְּשִׁיּוֹת שֶׁל הָאֲפִיקוֹרְסִית הַזֹּאת הֵבֵא מִחֲלָל הַפְּנוּי הֵם בְּבִחִינַת שְׁתִּיקָה... וְצָרִיךְ נֶקֶד לְהֶאֱמִין וְלִשְׁתַּק נֶשֶׁם...'. התנועה הברסלבית בת ימינו מפרשת את השתיקה הזו כבריחה דוגמטית מכל חקירה והטלת ספק באמונה התמימה, ונראה שר' נחמן אכן רצה שכך יפרשו זאת שומעי-חסידינו; אך במקביל הוא מותיר בדברים שובל המוליך להבנה שונה של מהות השתיקה הזו: 'וְעַל כֵּן אֶסוּר לִכְנֵס וּלְעֵין בְּדַבָּרִי הָאֲפִיקוֹרְסִית וְהַמְּבֹכֹת אֵלֹהֵי כִּי אִם צָדִיק נִשְׁחָא בְּחִינַת מִשְׁהָ כִּי מִשְׁהָ הוּא בְּחִינַת שְׁתִּיקָה, בְּבִחִינַת שְׁנִקָּרָא: "כְּבֵד פֶּה" בְּחִינַת שְׁתִּיקָה, שֶׁהוּא לְמַעַלָּה מִן הַדְּבָר, וְעַל כֵּן הַצָּדִיק... יָכוֹל

לַעֲיֵן בְּדַבְרֵי הַמְּבֹכֹת אֵלּוּ, שֶׁהֵם בְּחִינֹת שְׁתִּיקָה כָּנ"ל, וְצָרִיךְ דּוֹקָא לַעֲיֵן, כְּדִי לְהַעֲלוֹת הַנִּשְׁמֹת שֶׁנִּפְּלוּ לְשֵׁם כָּנ"ל.

⁶ אין ספק שגם בעמדה הדתית האלטרנטיבית, המתנגדת לפונדמנטליזם ומבקשת לדבוק בתהליך הפרשנות המסורתית, יש קשיים משמעותיים. בסופו של דבר המודרנה היא מציאות משברית אחריה שום דבר לא יכול להמשיך כמו שהיה, וגם הניסיון להידמות לעולם שהיה, מבחינת הפרשנות הדינאמית והעיצוב הקהילתי הספונטני של אורחות החיים הדתיים, נתקל בחומה המנתקת אותו מהרציפות המסורתית, ומאלצת אותו להכיר בכך שגם הניסיון הדתי שלו הוא המצאה מודרנית, ובמידה רבה הימור באפילה. אך אין כאן מקום לזה.

⁷ אנשים לא-דתיים רבים נוטים לתפוס את החיים הדתיים באופן אחר, אנטי-דיאלוגי, שיש בו השתקה עצמית והתבטלות לנוכח הדת המכתיבה והשולטת. כאמור בפרק הקודם, תפיסה זו מהדהדת גם בשולי העולם הדתי עצמו בדמות הפונדמנטליזם. אבל לדעתי דרך המלך של החיים הדתיים, כפי שאלו נחווים על ידי הזרמים המרכזיים של היהדות, מתוארת באופן מדויק יותר דווקא בקריאה הדיאלוגית שהצעתי לעיל, בין היתר בשל המקום המרכזי שהתורה נותנת לשכל האנושי ולבינת הלב בייצור ההכרעה המעשית מתוך ההתגלות ה'מקודדת'.

⁸ כמובן שבהסתכלות מפוכחת ומורכבת יותר, המישור האנושי-חברתי חודר גם לשיח הדתי-אינטימי שהאדם מקיים עם א-להיו, ומערכת היחסים הדתית מושפעת מאד מתפיסות עולם תיאולוגיות ודתיות (וכמובן אידיאולוגיות והלכתיות) הרווחות בסביבתו האנושית של האדם הדתי. אך אין בכך כדי לפגום בציור שציירנו, שכן מנקודת המבט של תודעת אותו יחיד, המרחב הדתי הוא אכן סוליסטי ואינטימי, ולא כרוך בהתייחסות לקבוצת אנשים כזו או אחרת, בהתכתבות הישירה עם עמדותיהם ועם השיח שלהם.

⁹ יתירה מכך, מתוך אותה נקודת מבט 'א-להית' על חיי, גם המאמצים ה'אופקיים' שלי – להיות משמעותי בעבור אחרים, לעשות טוב לזולת, להביא תיקון וברכה לעולם – מקבלים בחוויה הקיומית ובמסגרת החשיבה שלי עומק וכובד שנעדרים מהם בעולם שהוא רק 'אופקי'. וראו גם בהערה הבאה.

¹⁰ האם הדת קוראת לאדם להתמסר לזיקה האנכית בלבד, ולהתנכר לזיקה החברתית-אופקית שלו? בפרשנות הפונדמנטליסטית שלה, וגם בחלק קטן מן הזרמים המסורתיים הקלאסיים, ניתן למצוא טון שכזה, בו בהנגדה החריפה בין הארצי לשמימי, הספירה החברתית כולה מצויה בתחום הראשון, ומי שמבקש חיי רוח ודבקות צריך להיבדל לא רק מן המנעמים הפיזיולוגיים של העולם הזה אלא גם מן הציבור. אך לדעתי, עמדה דתית שמתעלמת מן הזולת האנושי ומוציאה אותו מ"הסיפור" הדתי מתגלגלת במהירות לתפיסה בלתי אחראית, בלתי מוסרית, ואף קנאית ואלימה. אני מאמין שהעמדה היהודית בנושא זה היא ששני הממדים, האנכי והאופקי, מרכיבים יחד את תמונת העולם הערכי, משלימים ומאזנים זה את זה. למעלה מכך, הפתרון היהודי הוא שהציר האנכי דווקא מתקף יותר מכל את חשיבותו של המישור האופקי, שכן גילוי

הא-להים המשמעותי ביותר בעולם הוא **צלם א-להים שבאדם**. העובדה שאני עצמי נבראתי בצלם א-להים עושה אותי לישות האחראית על מה שמתרחש בעולמנו, ומובילה למחויבות לעשיית צדק ומשפט בארץ. מנגד, העובדה שזולתי גם הוא נברא בצלם א-להים מוליכה אותי לערכים של כבוד האדם, שוויון ואהבת הבריות, ולתפיסה כי מימושם של אלו הוא הליבה של עבודת הא-להים, 'דעלך סני לחברך לא תעביד, זו היא כל התורה כולה ואידך פירושא הוא' (שבת לא ע"א). עובדה זו גם יכולה למסגר מחדש את התלות של היחיד ברקמה האנושית-חברתית שלו, את החשיבות הקיומית המהותית של קולו של האחר, עד כדי כך שהוא מהדהד בי ואני חדור בו תמיד מקצה לקצה, כפי שדובר בגוף המאמר – שכן האחר אינו רק עוד אדם כמותי, אלא גם גילוי של גוון א-להי מיוחד וחד-פעמי, מה שתופר במידת מה את הצירים האופקי והאנכי יחד. אני מקווה לכתוב על כך בהרחבה במקום אחר. ראו גם: הרב יובל שרלו, **בצלמו**, ירושלים תשס"ט.

¹¹ בבא מציעא י ע"א.